

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

1. ԴԱՐ ՄԸ ԵՏՔ

Ճշմարիտ ղեղեցկութիւնները ունին ներքին զօրութիւնը զիմա-
դրելու ամէն ընդդիմադիր հոսանքի, ինչպէս իսկական արժէքները
չեն ընկճուած երբեք դարերէն, այլ միշտ հեռաւոր ժամանակներու
խորերէն աւելի ուժեղ փայլով զիտեն պարտադրել իրենք զիրենք:

Պետրոս Դուրեան այլապէս չէր կրնար ըլլալ: Երբ 1922ին Պոլիս
եւ գաղութներու մէջ տօնուեցաւ 50ամեակը մահուան, Թէքէեանի
նախագահութեամբ եւ մահախուճապ երիտասարդ սերունդի մը խան-
դավառ մասնակցութեամբ, դեռ տարաբախտ բանաստեղծին դէմքը
հինէն եկած հմայքով շրջանակուած էր միայն. չէր ստեղծուած իր
մասին այն հարուստ գրականութիւնը, զոր Մայր Հայրենիքն ու
Սփիւռքը տուին: Տիրական եւ հանրական հմայքի մը ներդործու-
թիւնը բոլոր մտքերու եւ բոլոր սրտերու մէջ, Դուրեանի անձնակա-
նէն կու դար, ոչ արուեստէն եւ ոչ ժամանակակից գրական մտա-
յնութեան մը համաձայնութենէն: Բանաձեւեր չեն փնտռուիր զինքը
ներկայացնելու, յայտնի է լոյսին պէս, գրաւիչ է անթառամ ղեղեց-
կութեան պէս:

Այսօր, դար մը ետք, ի՛նչ ի՛նչ բաներ փոխուած են, ոչ անշուշտ
բանաստեղծին դործին ներքին արժէքաւորման ուղղութեամբ, այլ այն
սերունդին գիտակցութեան մէջ՝ որ յաջորդեց առաջին յիսնամեակին:
Աւելի լուրջ մերձեցումներ, աւելի խորաթափանց ներհայեցողութիւն-
ներ յայտնուած են Դուրեանին դործին եւ անձին շուրջ, չենք ըսեր
վերջնական կատարելութիւններ, բայց զարգացումի ճիւղեր, ըլլալու
աւելի առարկայական՝ ձեռնարկուած քննութիւններուն մէջ եւ դի-
տելու իր դործն ալ համաշխարհային հայեացքով:

Հարիւր տարի առաջ, եզական պայմաններու տակ, բացառիկ պա-
րազաներով հողին տրուեցաւ հիւժախտէ մաշած երիտասարդ մը՝ որ
աշխարհ եկած էր երզնլու եւ մեռնելու համար: Թաղողները զիտէի՞ն
թէ բանաստեղծ մը կը թաղեն, որ հարիւր տարի ետքն ալ պիտի ապ-
րէր ըստ իր փափաքին, յիշատակին անմահութեամբ:

Հոս տրուած քանի մը խօսքերը կ'ուզենք որ ըլլան իրականու-
թիւններու ճիշտ արձագանգներ եւ ոչ թէ պարապայական, մոռցուելու
դատապարտուած տողեր, այլ դուրեանագիտութեան նպաստող ան-

դրադարձութիւններ, հաւաստումներ, քննութիւններ դրական դետնի վրայ, փաստաթուղթային առարկայականութեամբ, հնարաւորութեան սահմանին մէջ:

2. ԱՆՆԱԽԸՆԹԱՅ ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Շքեղ յուղարկաւորութիւնը, որով յանձնուեցաւ Պ. Դուրեան հոգին, աննախընթաց երեւոյթ մըն էր, որ չի բացատրուիր լոկ դժբախտ երիտասարդի մը մահուան պատճառած խոր սուգով:

«Չորս հազար»ի բաղմութիւնը, որ անոր դադարդին կը հետեւէր, ձեւացած էր առաւելապէս երիտասարդութենէ՝ որ կարծես ինքզինքը կ'ողբար Դուրեանի մէջ եւ կը փառաւորէր իր այն տաղանդաւոր մեծ հոգեւորայրը, որ եղած էր ան: «Բանաստեղծ» մը կը թաղէին, բայց ոչ անոնցմէ՝ որոնք տուած իրենց տալիքը եւ առած իրենց բաժինը՝ կրնան խաղաղութեամբ ննջել դամբանին մէջ. Դուրեան իր արշաւոյսին մէջ կը մթապէր, իր դարնանային գեղեցկութեան ու թարմութեան մէջ կը խամբէր: «Բանաստեղծ» մ'էր, «մեծ» բանաստեղծ մը, որ «բացառիկ», «հրաշագործ» արտադրական եղականութեամբ ուշադրաւ դարձած, յանկարծ անսպասելի ժամու մէջ կը բաժնուէր:

Առաջին դամբանականը, զոր խօսած է Յովհաննէս եպօ. Սէթեան, Գուգիւնճուքի քարոզիչ, Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցիին մէջ, Ենի Մահալէ թաղին, արդէն սքանչելի մեկնութիւնն է այն խորհուրդին որ հանդիսաւոր յուղարկաւորութիւնը կը բովանդակէր իր մէջ.

«Ես իմ կեանքիս մէջ լսած ու տեսած էի բանաստեղծներ, որ մեծ մարդեր եղած էին. բայց ասոնք իրենց երեսուն տարեկան հասակէն սկսած էին կամաց կամաց անուն վաստկել եւ 40-50 տարեկան եղած ատենին իրենց անունն հանած էին: Տեսած չէի 15 տարեկան պատանի մը, որ բանաստեղծ մ'ըլլայ, այսքան աղուոր դործեր ունենայ եւ 15 տարեկանին մէջ այսչափ մեծ անուն հանած ըլլայ: Մէկ հատ մը միայն տեսայ, այն ալ Պետրոսն էր. բայց մեղք որ մեր ձեռքէն չուտով ելաւ»¹:

Պետրոս իր բանաստեղծական հոգիին սլացքով ըսած էր կենդանութեանը, իր բարեկամ Աւետիս Գոռանեանի՝ թէ կը ցանկար «փառաւոր կերպով թաղուիլ»²: Աղքատութեան, թշուառութեան հակառնեայ պատկեր ու փափաք, զոր սիրալոյսով կատարեցին իր ընկերները, բարեկամները, զինքը սիրող երիտասարդութիւնը: Հակառակ բանաստեղծին եղբօր յայտարարութեան «Օրադիր» թերթին մէջ՝ կա-

1. ԵՔՄԵՐՃԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ, Ընդարձակ կենսագր. Պետրոս Դուրեանի, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 134-135:

2. Անդ, էջ 129:

տարելու շարաթ օր (յաջորդ օրը մահուան՝ որ էր 21 Յունուար, Ուրբաթ), կը կազմակերպուի թաղման հանդէսին յանձնախումբ մը, որուն մաս կը կազմէ նաեւ զարմանալի հակասութեամբ մը Վարդովեան Ֆէշնտիի թատերական խումբը, յետոյ Սկիւտարու Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը, մանաւանդ Աւետիս Գոռանեան, որոնք կը ստանձնեն բովանդակ հոգը թաղմանական արարողութեան կազմակերպութեան իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ, որպէսզի ըլլայ փառաւոր, հանդիսաւոր, չքեղ ու բազմախումբ ներկայութեամբ համակրողներու: Շաբաթի որոշողութիւնը կը յետաձգուի Կիրակի օրուան, որ կը սկսի իրիկուան ժամը 8էն (Բ. Էքսէրճեան յայտնապէս կը դբէ երեկոյեան ժամը 8ին) եւ կ'երկարի մինչեւ 11ը, մոմերով եւ ջահերով, դիւերային երկար թափօրով՝ որուն երկու ծայրերը դիւրար չէին տեսներ, չորս հազար մարդ, մասնակցութեամբ երգեցիկ դպրաց դասին՝ հազած ծանրագին շապիկներ, 80 հոգի միայն այդ երգող պատանիները եւ երիտասարդները, երեք շուրջառակիր քահանաներ, որոնց մէջ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Տ. Գարբէլէ քհ. Պանճեան եւ որոնց բոլորին կը նախագահէր վերոյիշեալ Սեթեան Յովհաննէս Սրբազանը:

Բացառիկ եղելութիւն մ'ալ նուազածունքու խումբն էր, որոնց արտօնութեան ստացումը, եկեղեցական օրինաւոր հեղինակութենէն, դիւրին չէր եղած, ըլլալով սովորականէ դուրս բան մը: Երկու անջատ խումբերու բաժնուած էին նուազածունքը, մին կազմուած Վարդովեան անունով, միւսը իտալացիներէ՝ Դուրեանի մարմինը երգով ու նուազով կը յանձնուէր հողին, համաձայն իր փափաքին. «Ես աշխարհի վրայ միայն երգերը շատ սիրեցի, կ'ուզեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլայ»: ոչ միայն երգ, այլ նուազածութիւն, չեփորում, ծայրագոյն աստիճանի հասցնելով հանդիսաւորութիւնը յուզարկաւորական հանդէսին երիտասարդի մը՝ որուն կեանքը յաջորդական դրկում մըն էր կատարեալ աղքատութեան մէջ, իսկ դերեղմանին դռները չբեղազարդ պայտաի մը պէս կը բացուէին իր առջեւ. իր բարեկամները՝ ազնիւ սիրտեր, կատարեցին այդ հրաշքը, ցոյց տալու համար աշխարհի՝ թէ մեռնողը անմահութեան սահմանուած մըն էր, ուր կը մտնէր արքունական ճամբով:

«Օրագիր» թերթին տուած նկարագրութիւնը յուզարկաւորութեան՝ պատմական վիճակութիւն մըն է, որուն մէջ մի բառերը ծանրօրէն կշռուած, իրականութիւններու առջեւ կը դնէ քննադատը:

Տխրոսը այդ յօդուածին, արդէն կը բաւէ տալու ժամանակակիցներու դադափարը իր մասին. Ազգային ճշմանաւոր երիտասարդ բնաստեղծի մը (այն է Պ. Դուրեանի) յուզարկաւորութեան չքեղ հան-

դէսը: Եւջորդ դրուած է նշանաւոր բանաստեղծի վրայ՝ որ երիտասարդ՝ կը թողու աշխարհը. յուզիչը հոս է. սիրուած, դնահատուած բանաստեղծ մը որ «ո՛չ նշանաւոր դերդաստանի զաւակ էր, ո՛չ ալ ամիրայի եւ ո՛չ ալ ազնուականի մը որդի էր, այլ պարզ ընտանեաց զաւակ՝ որ իր գրական տաղանդովը նշանաւոր էր»: ... «Անշան ծնողաց դերիւր քակուած է խանձարուրը, բայց իւր դեղեցիկ հանձարովն՝ այդ անշան դերիւրն մէջ ինքը նոր լոյս մը փայլեցաւ»:

... «Վարդ եւ Ծուշանի քսանամեայ հեղինակը երկու թիւ հոգու տակ հանդեաւ...: Իսկիւտարու Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը Դուրեանի յիշատակն աւելի անմահացնելու համար, նորա հեղինակած բոլոր թատերերութիւնները եւ ուրիշ այլեւայլ գրած հեղինակութիւնները ի մի հաւաքելով ի լոյս ընծայէ պիտի»:

«Եւ դարձեալ Իսկիւտարի երիտասարդը դեղեցիկ խորհուրդ մը յղացած են իրենց բանաստեղծն աւելի վսեմաբար անմահացնելու համար, արձան մը կանգնելու համար հանդանականութիւն մը պիտի բանան: Եւ ո՞ր զգայուն սիրտ անձնուիրաբար չմասնակցի պիտի այն հանդանակութեան: Այդ հանդանակութեան մէջ ոսկի եւ արծաթ նետել՝ փունջ մը ծաղիկ նետել է բանաստեղծի մը շիրմին, եւ ո՞ր ձեռք լի բռամբ զլանայ պիտի ծաղիկ նուիրել բանաստեղծի մը շիրմին»⁴:

Հողաթումբին վրայ խօսուած դամբանականներու փունջերը տեսնելու է հաւաքուած նոյն տարւոյն «Նսիրատ» թերթին մէջ⁵, ինչպէս կը թելադրէ Բարսեղ Էքսէրճեան:

3. ՄԱՀՈՒԱՆ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԻՍ

Գերեզմանին հողը հազիւ դոցուած՝ բարեկամները, Սկիւտարի Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը, գլխաւորութեամբ Գէորգ Զօպանեանի եւ Աւետիս Գոռանեանի կը ձեռնարկեն դրծերուն հրատարակութեան: Սակայն փափաքը եւ եռանդը չէր բաւեր. տնտեսական դժուարութիւններ մէջտեղ կ'ելլեն: Կը կազմուի Հրատարակիչ յանձնախումբ մը 14 անդամներու. անոնց մէջ էին արդէն յիշուած Գէորգ Զօպանեան, Աւետիս Գոռանեան, Թովմաս Աւետիսեան, Սիմոն Ֆէլէկեան, Յովհաննէս Ճանֆէսճեան, Բեդրաք Էսմէրեան, Մ. Մելիքեան, Յ. Պարոնեան:

Նոյն յանձնախումբը կը խորհի նաեւ կանգնել շիրմի մը՝ անոր հողաթումբին վրայ՝ Սկիւտարի ազգային գերեզմանատան մէջ: Մարմարէ պատուանդանին վրայ կը բարձրանար (որովհետեւ այսօր տեղափոխուած է նոյն գերեզմանատան խորերը, ճամբուն նորոգութեան

4. Օրագիր, 1872, Յունուար 22: Հմմտ. նաեւ ԷփՍէրճեան ԲԱՐՍԵՂ, Ընդարձակ կենսագր. Պ. Դուրեանի, էջ 137-139:

5. Անդ, էջ 139: Նսիրատ, 1872, Յունուար, 22-30:

և Ընդլայնումի պատճառով) սիւնաձև Կոթող մը զոյգ մասերով, առաջինը մէկ կողմէս մեզր բարձրութեամբ, ուղղանկիւն մարմար քարէ շինուած, որուն վրայ կանգնած էր չորս քարէ գնդակներու կաթնած ուրիշ ուղղանկիւն մը բրդաձև վերջաւորութեամբ, չորս երեսներով. արեւմտեան երեսը՝ այն որ կը նայէր դէպի Պաղլար Պաշիի պողոտան, կը կրէր բանաստեղծին անմահութեան տենչը ժամանակին յանձնող ծանօթ քառակը.

«Իսկ աննըչան եթէ մընայ
Երկրի մէկ խորչն հողակոյտն իմ
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ահ, այն ատեն ես կը մեռնիմ»:

Այս տողերուն քանդակումը ուշ եղած է. 1898ին իր Միհրան եղբայրը՝ արդէն այն ատեն՝ Գեր. Տ. Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեան, փորագրել տուած է: Մինչդեռ արեւելեան երեսը կը կրէր նոյն եղբոր, փորելին Միհրանէն յօրինուած տապանագիրը, մահուան տարին իսկ, որուն դասական և ականդակաւ բանաձևումը կատարելագործած է պուէտ Խաչատուր Պ. Միսաքեան: Համաձայն ժամանակներու սովորութեան և ոգիին գրուած այդ տապանագիրը անաղարտ պահած է մեզի Էքսէրճեան Բարսեղ՝.

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Քերթող

Աստ հանգչի մարմին Պետրոսի Դուրեան,
Որ քըսանամեայ էջ ի գերեզման.
Երկաթագործի սա ծընաւ որդի,
Բանաստեղծ թրեաւ ի կենաց աստի.
Ի տարաժամ Յունուար քսանի,
Հազար ութհարիւր եօթանասներկի.
Արեւըն իւր էր գեռ առաւօտին,
Օրհասին սեաւ ամպք ըզնա ծածկեցին.
Մահ նորա բնաւից իւրոց սիրելեաց,
Սուգ անմըխիթար և կսկիծ էած.
Վըշտմբեր կենաց իւրոց սոսկ վըկայ,
Կճեայ մահարձանս աւասիկ աստ կայ:

Ծնեալ ի 1852

6. Անդ, էջ 142: Նոյն Բ. Էքսէրճեան սակայն, մինչ «Կենսագրութեան» մէջ տապանագրին հեղինակը կը համարի Միհրան՝ կրտսեր եղբայրը, «Մասիս»-ի մէջ տուած յօդուածով (3 Յուլիս 1893, Թ. 3908) կ'ըսէ բացայայտ կերպով Դուր-

Պետրոս Դուրեանի սրտին սիրելիագոյն յուշարձանը՝ իր դործերուն հրատարակութիւնն էր. ի՞նչքան թախանձադէին շեշտով եւ համեստաբար մահուան նախօրեակին կը խնդրէր Յարութիւն եղբօրմէն, որ թէեւ հայկական ուսումներու մէջ յառաջադէմ էր, բայց ոչ իրեն պէս զգալուն սրտի տէր ու բանաստեղծ:

«Եղբա՛յրս, քանի մը կտոր բան գրեր եմ, նայէ՛ որ հրատարակուին. չեմ ուզեր որ կորսուի յիշատակս»⁷:

«Ընթերցասիրաց»ը ո՛ր պիտի դտնէր տառապեալ Դուրեանի ձեռագիրները: Էքսէրճեան կը հաղորդէ դարձեալ որ «Ձեռագրերն Վարդովեանի եւ Յարութիւն Դուրեանի քովէն կ'առնուին տպագրութեան համար Արամեան տպարանին մէջ»⁸: Վարդովեանի քովէն հանուած էին հաւանաբար բոլոր թատերականները, իսկ քնարականները Յարութիւնի քովէն: Ձեռք դտնէր ուրիշ մանրամասնութիւններ ո'չ էքսէրճեանի մօտ եւ ոչ ալ «Ընթերցասիրաց» հրատարակութեան Յառաջաբանին մէջ, նկատմամբ ձեռագիրներու թիւին, որակին ու վիճակին:

1872ին ուրեմն լոյս կը տեսնէ խոստացուած պաշտօնական հրատարակութիւնը «Տաղք եւ թատրերգութիւնք Պետրոսի Դուրեանի»:

Հրատարակիչները կը ներկայացնեն դայն համեստ շեշտով, ինչպէս կը սիրէր ինքը բանաստեղծը երեւնալ. «ոչ թէ մեծահռչակ դրաւէտի մը դործեր», «այլ դեռահաս մտքի մը անզուգական ծնունդը՝ որ իւր սեռին մէջ նշանաւոր եւ նախանձելի հանդիսացած է»:

Ինչ որ ժամանակակիցներուն վրայ ազդած է ուժգնակի, իր թատերական դործունէութիւնն է, որուն կ'ակնարկէ թաղման նկարագրութիւնը տուող Օրագիրը, Սէթեան սրբազանին դամբանականը, նոյնիսկ հոս «Ընթերցասիրաց»ի հրատարակութեան Յառաջաբանը, ուր կ'ակնարկուի անոր եռանդին՝ ազգին օգտակար ըլլալու տղայական հասակէն, անոր՝ որ օժտուած «ի բնէ» բանաստեղծական հանճարով՝ դիշերային տքնութիւններու մէջ սպառեց կեանքը: Գիտե՞ք թէ աղօտ կանթեղի մը պլպլացումներուն տակ եւ ցուրտի խածուածքներուն դիմադրելով՝ ան կը թարգմանէր ու կը դրէր բեմ հանուելիք դործեր, ակնկալութիւններով օրօրուած, նիւթական փոխարէնի մը: «Յառաջաբան»ի խմբագիրը մասնաւորելով իր խօսքը կ'աւելցնէ. «Իւր առաջին հեղինակութիւնն է Վարդ եւ Շուշան անուն թատերախաղը, հնդետասանամեայ մտքի ծնունդ մը՝ որ իւր սիրազեղ եւ դողտրիկ

եանի համար՝ թէ չէր տապանադիրն ինք իր գրչով գրած ու պահած էր»: Անկարելի չէ, եւ աւելի հաւանական կը թուի նման իրողութիւն մը քան փոքրիկ, 12 տարեկան Միհրանին վերագրումը:

7. Անդ, էջ 124:

8. Անդ, էջ 141:

լեզուովը ոչ նուազ քան զայլս արժանի է ազգային բանասիրաց ու-
շադրութեան»⁹ :

Պօսք Հկայ քերթուածներու մասին, «բանաստեղծ» եզրը շատ լայն
կը հնչէ, ընդգրկելով աւելի թատերագիր բանաստեղծը քան քնար-
երգակը այն բոլոր անդրանիկ արտայայտութիւններուն մէջ, որով
Դուրեան կը ներկայացուի հասարակութեան :

1872ի հրատարակութիւնը տուաւ մեզի .

ՏԱՂԳ

1. Իցի՛ւ քէ (1867) — «Ո՛հ, ի՞նչ ես դու, սէ՞ր, երկնի հո՞ւր, կամ
ժպիտ» :
2. Վիշտֆ հայուն (1868) — «Փոխանակ քաղցը Օրօքներու, հայրենիք» :
3. Իդձֆ առ Հայաստան (1869) — «Երբոր ցօղին փաղփօւն չիթեր
գիշերուան» :
4. Ի պատրիարքութիւն Ամեն. Հայրիկին (1869) — «Այն սգալի սեւ
սեւ...» :
5. Ի դիմադրութիւն Ամեն. Հայրիկին (1869) — «Ո՛վ է որ դայ
մեզ...» :
6. Հայրիկն Հայոց (1869) — «Փութա՛, հովուապետ...» :
7. Երգ մարտին Վարդանանց (1869) — «Արիք, որդիք Արարատեան» :
8. Պէտֆ է մեռնի՛լ (1869) — «Դժգոյն գիշեր մ'էր...» :
9. Սիրեցէ՛ք գմիմեանս (1869) — «Վարդակարմիր Գողգոթային...» :
10. Սիրեցի՛ք քեզ (1869) — «Շաղի՛ շողի ժամք էին» :
11. Կոյսն լքեալ (1870) — «Հալեց սառեր դարնան արեւ» :
12. Առ կոյսն (անթուական) — «Ո՛հ, մինչեւ ցե՞րբ, ըսէ՛, կոյս...» :
13. Մանուկն առ խաչ (1871) — «Ո՛վ խաչափայտ» :
14. Մանիշակ (1871) — «Ո՛վ մանիշակ, մանիշակ» :
15. Նոր սեւ օրեր (1871) — «Մինչ բնութեան՝ ընկան արեան դարերը» :
16. Սիրելի (1871) — «Բոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժըպիտ» :
17. Լնակ (1871) — «Ինչո՞ւ ապշած են, լըճակ» :
18. Առ Մայիս (1871) — «Մաղիկներու մայրիկ դու կոյս» :
19. Թրփուհին (1871) — «Երեկոյ է, բոցավառ է հորիզոն» :
20. Նէ (1871) — «Վարդը դարնային» :
21. Ներա հետ (1871) — «Համբոյր մ'առի ներանէ» :
22. Նայուածք մը (1871) — «Ամբան տապէն ես խոնջած» :
23. Դրժել (1871) — «Պոռմը մը կնճիւ՛ բուռ մը կայծակ» :

9. Հմմտ. Յառաջաբան, էջ 9. «Բնակիւտարու Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն» հրատ-
«Տաղք եւ թատրերգութիւնք Պետրոսի Դուրեան», Կ. Պոլիս, 1872:

24. Զնե պաշտեմ (1871) — «Ճառագայթի ու վարդի»:
25. Սե՛ւ, սե՛ւ (1871) — «Երբեմն հողիս աստղի մը բոց»:
26. Կոկոն-Ծաղիկի կուսին (1871) — «Լուսափրթիթ 'ւ անարատ»:
27. Հեծեծմունք (1871) — «Ո՛ւ, երկնքի ժապավեններ»:
28. Հծծիւնք (1871) — «Երբոր վարդի փունջը հայեցի»:
29. Զօնիկը (1871) — «Մինակ էր»:
30. Յուշք (1871) — «Սա խաղաղ Մայր-Ուղիտանին»:
31. Տրտունջք (1871, մերձ ի մահ գրուած) — «Է՛հ, մնաք բարով, Աստուած եւ արեւ»:
32. Զղջում (1871, օր մը վերջը) — «Երէկ երբ սղալ քրտանց մէջ»:
33. Իմ մահը (1871) — «Եթէ տժգոյն մահու հրեշտակ»:
34. Ի՞նչ կ'ըսեն (1871) — «Ինծի կ'ըսեն. "Ինչո՞ւ լուռ ես"»:
35. Իմ հանգիստը (1871) — «Եթէ մօտի հողակոյտիս»:
36. Իմ ցաւը (1871) «Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած»:
37. Երեկոյեան բալն — Ա. (հիւանդութեան պատճառաւ ընդհատուած):

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

(1872ի հրատարակութեան կարգով)

1. Թատրոն կամ Թշուառներ (Թատրերգութիւն ի հինգ արարս եւ յինչ պատկերս) [3 Յունուար 1871]:
2. Սեւ հողեր կամ Յետին գիշեր Արարատեան (երգերգութիւն երգախառն յերիս արարս եւ ի մի վերջարան) [անթուական]:
3. Ասպատակութիւնք Պարսկաց ի Հայս կամ Աւերումն Անի մայրաքաղաքին Բագրատունեաց (Թատրերգութիւն երգախառն բաժանեալ յերկուս թուականս, ի հինգ արարս, յերիս պատկերս եւ ի մի վերջարան):
4. Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւք Մասեաց (Թատրերգութիւն երգախառն ի չորս արարս) [1867]:
5. Անկումն արշակունի հարստութեան (Թատրերգութիւն երգախառն ի վեց արարս, յերիս պատկերս եւ ի մի վերջարան). կենդանի պատկեր (Թասլօ լիվան):

4. ՔՍԱՆԸՄԷԿ ՏԱՐԻ ԵՏՔ

Երկրորդ տպագրութիւն մը կը կատարուի Պետրոս Դուրեանի ղործերուն՝ 1893ին: Գրական քննադատութիւնը արդէն աւելի յառաջացած է եւ Դուրեանի անձին ու ղործին շուրջ հետաքրքրութիւնը առած է աւելի լարուած եւ մեթոտիկ աշխատանք:

1893 Յուլիս 11ին, Կիւրակի, Սիււտարի Ամերիկեան Թատրոնին մէջ կը բեմադրուի Թատրոնը կամ Թշուառները, որ այնքան ուժեղ մղձաւանջի մը պէս տառապեցուց բանաստեղծին ողբին: Դուրեան չկրցաւ բեմ հանել զայն իր կենդանութեանը, եւ հակառակ բոլոր ճիւղերուն՝ ան մնաց ծածուկ: Յառաջարան մըն ալ զբաժ էր անոր յուսալով տպագրելու. բայց մնաց իբր ամուլ փափաք: Յատուկ նշանակութիւն մ'ունի այդ յառաջարանը, որուն մասին անդրադառնալու ենք աւելի ուշ:

Մնական դերասանական խումբը իրադործեց Թատրոնին բեմադրութիւնը: Իրեն աջակցեցան այս ազնուական ձեռնարկին մէջ՝ Տէր եւ Տիկին Պիննէմէճեան, Ալիքսանեան, Եալտըղճեան, Պէնլեան, Չափրաստճեան, Պալթազարեան, Սիսակ եւ ուրիշներ:

Մամուլը խանդավառ էջեր նուիրեց եղբուրեան, մանաւանդ «Արեւելք» թերթը, ինչպէս «Մասիս», «Ծաղիկ», «Ճէրիտէի Ծարդիւյէ» անդրադարձան ողբացեալ եւ մեծ Դուրեանի դործին շուրջ:

1893ին հրապարակ ելած Բ. հրատարակութիւնը արդիւնք է Բարսեղ Էքսէրճեանին. սա միաժամանակ պատրաստեց նաեւ «Ընդարձակ կենսադրութիւնը» բանաստեղծին, բայց Տաղբու հրատարակութեանէն ետք լոյս ընծայելով զայն: «Երկու տարի անդադար տընելով եւ խուզարկութիւններ ընելով» է որ յաջողեցաւ քովէ քով բերել իրական տուեալներ, քաղելով ընտանեկան անդամներէն, մտերմագոյն բաբեկամներէն, ծանօթներէն՝ անուն, թուական, տեղեկութիւններ ու մանրամասնութիւններ:

1893ի տպագրութիւնը ի՞նչ նորութիւն բերաւ:

ՏԱՂԵՐՈՒ Թիւին վրայ կայ նուագական տարբերութիւն մը: Հոս յիշատակուած չեն 1872ի

Թիւ 3րդը. Իդաֆ առ Հայաստան:

Թիւ 4րդը. Ի Պատրիարքութիւն Ամեն. Հայրիկին:

Թիւ 5րդը. Ի դիմաւորութիւն Ամեն. Հայրիկին:

Թիւ 6րդը. Հայրիկին Հայոց:

Թիւ 7րդը. Երգ մարտին վարդաւանց:

Ունի միակ նորութիւն 2 նոր կտորներ եւ տարբերակներ:

Նոր են այս հրատարակութեան մէջ՝

Հայունիին [անթուական]. «Աշնան մէջ էր, երեկոյ մը», էջ 64:

Անվերնագիր [անթուական]. «Ահա սլանայ օրն երջանիկ», էջ 59:

Տարբերակները շատ կարեւոր են, որոնցմով կը փաստուին դուրեանի վերամշակումները. ատոնցմէ հոն տրուած են չորս հատ միայն.

1) «Աշնան տօգոյն զիշեր մըն էր ձմրահուպ», էջ 58, որ սրբազրուած բանաստեղծէ, կը կրէ իր վերջնական ձեւին մէջ՝ Պէտք է մեռնիլ խորագրերը:

«Դժգոյն գիշեր մ'էր քաղցրաբոյր աշնային» :

2) Երկրորդ տարբերակն է «Մնաս բարեաւ»ը՝

«Առտու մը դեռ մթընշաղ», էջ 60,

որ վերամշակուած՝ կը կրէ Սիրեցի քեզ խորագիրը .

«Շաղի, շողի ժամք էին» :

3) Երրորդ տարբերակը՝ լոկ սկզբնաւորութիւն մըն է, անկատար, կախման կէտերով եւ կիսատ թողուած (էջ 62) : Այս անկատար կը տորը՝ վերամշակած է յետոյ «Վիշտք Հայուն» խորագիրով :

4) Չորրորդ տարբերակը՝ շատ եղական կը սիրեմ գփեզն է (էջ 63), որ 1872ի Հրատարակութեան մէջ կը կրէ Իցիւ քէ վերնադիրը, բարեփոխուած իր ամբողջութեան մէջ, շնորհալի ըլլալով հանդերձ առաջին ձեւը :

Բացի այս տարբերակներէն՝ 1872ի եւ 1893ի Հրատարակութիւնները կը տարբերին իրարմէ բնադրական այլ մանրամասնութիւններով :

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԷՆ ԿՈՒ ՄԱՅ

1. Թատրոն կամ Թշուառներ (կրելով դարձեալ 3 Յունուար 1871 թուականը) :
2. Վարդ եւ Շուշան : Այս խաղին մէջ դերասաններու անունները փոխուած են . 1872ի Հրատարակութեան Պարէտ ագարակապետը եղած է Յովսէփ, Սուրմակ աւաղակը՝ Գէորգ, ասոր բարեկամը Յակոբ՝ եղած է Տիրան, եւ որդին ալ Սահակ՝ փոխանակ Գեղամի : Ի՞նչպէս կը բացատրուին այս փոփոխութիւնները, եւ որմէ՞ կատարուած են : Քննելի հարց մըն է անշուշտ :

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

1. Շնորհափայլ Հայր (1869, Սեպտ. 17) [ուղղուած՝ Մատթ. Իգմիրլեանին] :
2. Բարեկամ (1869, Դեկտ. 20) [ուղղուած՝ Տիգրան Աղամեանին] :
3. Գերապատիւ Տէր (1871, Յունուար 22) [ուղղուած՝ Խորէն արք. Նարպէյի] :
4. Սգաւոր (1871, Յուլիս 5) [հաւանաբար ուղղուած՝ Յովհաննէս Ճանֆէսճեանի] :
5. Սրտակից բարեկամ (1871, Յուլիս 6) [ուղղուած՝ Տիգրան Աղամեանի] :

6. Եղբայր Իմ (1871, Օգոստ. 13) [ուղղուած՝ Արմէն Լուսինեանի] :
7. Մտերիմդ Իմ (1871, Սեպտ. 5) [ուղղուած՝ Յովհաննէս Ճանֆէսճեանի] :
8. Եղբայր Իմ (1871, Սեպտ. 6) [ուղղուած՝ Արմէն Լուսինեանի] :
9. Եղբայր Իմ (1871, Սեպտ. 9) [ուղղուած՝ Արմէն Լուսինեանի] :
10. Եղբայր Իմ (1871, Սեպտ. 30) [ուղղուած՝ Արմէն Լուսինեանի] :
11. Բարեկամ Իմ (1871, Հոկտ. 11) [?] :
12. Սիրելի եղբայր Իմ (1871, Նոյեմբ. 23) [ուղղուած՝ Տիգրան Ա-դամեանի] :
13. Եղբայր Իմ (1871, Դեկտ. 10) [ուղղուած՝ Արմէն Լուսինեանի] :

Կեռ փակագծին մէջ գրուած անձերու անունները, որոնց ուղղուած են նամակները, մեզմէ եղած յաւելումներ են :

ԱՐՁԱԿՆԵՐ

Դամբանական ի մահ Վարդան Լուսինեանի :

Ահաւաստիկ ինչ որ Բարսեղ Էքսէրճեան խնամոտ աշխատութեամբ եւ հարցաքննութեամբ յաջողած է գտնել եւ հրատարակել : Տաղերու շարքէն խորիմեան Հայրիկին նուիրածները դուրս թողուած են թուրք զրաքննութեան վխտէն կամ անոր յայտնի արգելքին տակ : Իսկ թատերականներէն երկու հատ միայն տալուն պատճառը շատ հաւանաբար տնտեսական դժուարութիւնն էր :

5. ԾՆՆԴԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Գասանմեայ կը համարին միշտ Դուրեանը՝ իր մեռած տարին : Իր անմիջական կենսագիրները եղան երկու. Բարսեղ Էքսէրճեան 1893ին, եւ Արշակ Զօպանեան 1894ին : Երկուքն ալ իրարմէ կը տարբերին ծըննդեան թուականի ճշգրտութեան մէջ :

Տեսնենք երկու աղբիւրներն ալ, որոնք կը ներկայանան հարադատներու վկայութիւններու վրայ հաստատուած :

Էքսէրճեան Բարսեղ կը ղնէ. 1852, Մայիս 20 : Նոյն թուականը կը ղնէ նաեւ Տապանագրին տակ «ծնեալ ի 1852»¹⁰ :

Բանաստեղծին եղբայրը, Յարութիւն Դուրեան, «Օրագիր» թերթին տուած յայտարարութեան մէջ կ'ըսէ. «Իւր քսան տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ» . թուականն ալ է 1872, Յունուար 21¹¹ : Որմէ

10. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ, Ընդարձակ կենսագրութիւն Պետրոս Դուրեանի, 1893, էջ 26, 142 :

11. Անդ, էջ 128-129 :

յայտ է, որ եթէ ծնած ըլլար Յունուար ամսոյն, ճիշտ քսան տարեկան պիտի ըլլար. բայց ծնած ըլլալուն Մայիս 20ին՝ 19 տարուան եւ 8 ամսուան էր, լայն կերպով ըստած քսանամեայ:

Հակառակ վկայութիւնը կու տան նախ՝ դործերուն հրատարակիչները. «Տաղը եւ Թատրերգութիւնը»ի Յառաջարանին հեղինակները, մահուան տարւոյն մէջ իսկ, անշուշտ վերստուգելով ամէն ինչ, արձանագրած են 1851, Մայիս 20¹², իրր ծննդեան թուական:

Այս փաստը իրականութեան մը ձայնը կու տայ մեղի, եւ որուն ստուգութեան մասին չենք կրնար տարակուսիլ. բայց զարմանալի կը մնայ թէ ինչպէս Բ. Էքսէրճեան, որ կը հաւաստէ ամենախղճամիտ քննութիւններ կատարած ըլլալ, կը հակառակի այս թուականին, եւ այնուհետեւ չփոթութեան պատճառ կ'ըլլայ յաջորդ բոլոր գրողներուն համար:

Արշակ Զօպանեան, որ տարի մը ետքը ձեռնարկած է իր կենսագրական եւ քննադատական ուսումնասիրութեան (1894), եւ ինքն ալ, ինչպէս Էքսէրճեան, կը հաւաստէ թէ իր ժողոված ծանօթութիւններն ալ բանաստեղծին ազգականներէն եւ բարեկամներէն են, ծննդեան թուականը կը դնէ 1851, Մայիս 20ին¹³:

Երրորդ փաստը, թէ եւ ուշ ժամանակով, հիմնուած է եղբոր՝ Միհրանի վկայութեան վրայ. տարիներ ետք՝ ասոր քահանայական յիսնամեայ յորեկանին (1879-1929) նուիրուած յիշատակի հատորի մը մէջ Պետրոս Դուրեանի ծննդեան թուականը գրուած է 1851ին¹⁴:

Երկու ժամանակակից եւ մէկ հառաւոր աղբիւրներ ունինք երկրորդ կարծիքին համար, որ աւելի հաւանական ըլլալու հանդամանք կը ներկայացնէ: Յաջորդ բոլոր գրողները, որ առաջին կամ երկրորդ կարծիքին կը հետեւին, ուրիշ բան չեն ըներ՝ բայց եթէ ենթակայական նախընտրութիւն մը այս կամ տեսակէտին: Այսպէս 1932ին հրատարակուած Պ. Դուրեանի «Տաղեր»ու նախարանին մէջ Ալազան եւ Վ. Նորենց¹⁵ իրենց նախընտրութիւնը տուած են Էքսէրճեանի կարծիքին, մինչ ուրիշներ, ինչպէս ստորագրեալ¹⁶ եւ Մինաս Թէօփեան՝ Զօպանեանի կարծիքին: Վերջինս կու տայ նաեւ հաւաստիքը թէ բանաստեղծին ծննդեան 100ամեակին առթիւ այս տարակարծութիւնը վերցնելու համար «Պոլսոյ մէջ աչքէ անցուցին Սկիւտարի եկեղեցւոյն մկրտութեան արձանագրութիւնները, եւ ստուգուեցաւ

12. Տաղի եւ Թատրերգ. Պետրոս Դուրեանի, Կ. Պոլիս, 1872, ա:

13. ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Պետրոս Դուրեան, Թիֆլիս, 1894, էջ 15:

14. Մշակի ու վարձքը, Յորեկանի հրատ. ի յիշատակ Ամեն. Դուրեան Տ. Ներիշ Սրբ. Պատրիարքին Երուսաղէմի, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1931, էջ 3:

15. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ, Տաղեր, Երևան, 1932, էջ 9:

16. Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ, Պատմ. Արդի Հայ Գրականութեան, Ա. հտ. Վենետիկ, 1953, էջ 187:

ուղիղ թուականը՝ 1951»¹⁷։ Նմանապէս բոլոր այն ուսումնասիրութիւնները եւ մասնական կամ ընդհանուր տեսութիւնները, որ ահանարկած են բանաստեղծին ծննդեան թուականին, կը մնան կամայական։ Այսպէս Պետհրատի լոյս ընծայած խմբագրական հրատարակչութեամբ «Հայ նոր Գրականութեան պատմութիւն»¹⁸, որ կը կրկնէ կարծիքը Ալազանի եւ Նորենցի, մինչ Կ. Սասունի¹⁹, որ կը հետեւի Ա. Զօպանեանի։

6. ԴԻՄԱԳՐԻՆ ՀԱՐՅԸ

Այն որ անմահութեան մտահոգութիւնն ունեցած է իր համբաւին, բոլորովին անհոգացած էր յաջորդներուն թողլու իրմէ լուսանկար մը։ Անշուշտ ծայրայեղ աղքատութիւնը չէր պատճառը, այլ գործերէն կլանուած ըլլալու տենդագին իր կեանքը, որ ատեն չէր թողած ալլ մասին եւս խորհելու։ 1871ին, երբ աւելի աղատ էր, եւ առողջութիւնն էր միակ մտահոգող մեծ մտածութիւնը, Դուրեան զբաղած գրին ճամբով թողլու իր յիշատակը, իր պատկերը դարձեալ անհոգացած էր։ Ոչ ալ իր մտերիմ բարեկամները, Յ. Ճանֆէսճեան կամ Ա. Լուսինեան, խմբական լուսանկար մ'ալ չեն ունեցած։

Մահուան անկողինին վրայ, երբ արդէն բանաստեղծը մեռած էր, Սկիւտարի երիտասարդութիւնը կը խնդրէ նկարչէ մը անմահացնելու զայն՝ հողին յանձնելէ առաջ։ Աբրահամ Սադայեանն է ալլ նկարելը, որ կը հրաժարի իսկոյն, տեսնելով որ մեռելին դէմքին դիծերը արդէն կորսնցուցած էին իրենց բնականութիւնը, քայքայուած էր կենդանի էակ մը յատկանշող ոյժն ու զեղեցկութիւնը, եւ այսպէս կը լքուի զաղափարը։

Տարին ետք, Բարսեղ Էքսերճեան, 1893ին, երբ անհրաժեշտութիւնը կը զգայ նկարել մը՝ ներկայացնելու համար զբասէրներու խումբին, կը յաջողի հուսկ Մկրտիչ Պարսամեանց նկարչին ձեռքով իրադործել իր ցանկացածը։ Այդ նկարին ստեղծումին համար՝ խորհուրդով, զխմբային նմանութիւններով իրենց բաժինը բերած են բանաստեղծին եղբայրները, մայրը, մօրաքոյրը Էֆտիկ, աղբականները, բարեկամները․ օգտագործուած է Ալբրիպպաս եղբօրը դէմքը եւ աղբականներէն ոմանց լուսանկարները։ Նկարը զծուելէ ետքը, կ'ենթարկուի դուրդուրոտ զիտողութիւններու ընտանեկան պարագաներու եւ բարեկամներու կողմէն․ կը կատարուին կարգ մը սրբազրուութիւններ, մինչեւ որ երկու տարուան աշխատանքէն ետքը կը ստացուի փափաքուած նմանութիւնը։

17. Դար մը գրականութիւն (1850–1950), Գահիրէ, 1955, էջ 185։

18. Հտ. Բ. 1962, էջ 358։

19. Պատմ. Արեւմտահայ Արդի Գրականութեան, Պէյրութ, 1951, էջ 73։

Օրուան մամուլը կ'արտայայտուի այդ նկարչական դուռն դործոցի մասին, ու կը գտնէ զայն բոլորովին անյաշող եւ իրականութեան անհամապատասխան. Տիգրան Արփիարեան հեղեականօրէն կը նկարագրէ նկարչին գործը. «Ճակատը աշխարհական եղօրմէն (Ազրիպպաէն) փոխ առաւ, աչքերը դասընկերէ մը, շրթունքն ազգականէ մը, մազերն ուրիշէ մը եւ արար մարդ ըստ պատկերի Դուրեանի»²⁰ :

Նոյն շէշտով դրեց ու քննադատեց դիմանկարը՝ նաեւ Հրանդ (Մեկըն Կիւրճեան), կոշտով զայն արուեստական պատկեր, կարկուտան գործ, երբ տակաւին չէր խիկ ամբողջացուցած զայն նկարիչը: «Ատ պատկերը ծախու կրնար հանուիլ ճիշտ ա'յն պատկերներուն պէս, որոնք կը վաճառուին առանց անունի. եւ եթէ կ'ուզէք Դուրեանէ զատ ամէն անուն, նոյնիսկ սուրբի մը անունն ալ կրնայ դուռիլ պատկերին տակ»²¹: Այս կ'ըլլայ դատաստանը Հրանդին, ի մեծ ցաւ հիւժած եւ գրեթէ մահամեծ Պարսամեանցի: Նկարը կ'աւարտէ Տիգրան Զրաքեան սրբագործիւններով եւ Ֆէպիւս լուսանկարիչը կը բաղմացնէ զայն:

Քննադատուած ու չսիրուած նկարը, սակայն, մնաց հրապարակի վրայ եւ ներկայացուց Դուրեանը շուրջ 74 տարի, որովհետեւ մօտաւորապէս կը համապատասխանէր բանաստեղծին մօրը տուած գիծերը. եւ ո՞վ աւելի քան մայր մը կրնար ճանչնալ իր զաւակը. բայց խնդիրը այն էր թէ ինչքան նկարիչը յաջողած էր տրուած նկարագրական գիծերով ստեղծել դիմագիծ մը՝ որ ըլլար ճիշտ ինքը Դուրեանը: Մօրը տուած գիծերը մեզի հասցուցած է Ա. Զօպանեան, քաղելով անոր սրտէն եւ արտայայտութեան բոլոր ձեւերէն. «Շաղանակագոյն, խիտ ու շիտակ մազեր, միշտ դէպի վեր սանտրուած եւ աղջկան մազերու պէս մէջտեղէն ճեղքուած, սեւ ու լայն գեղեցիկ կորեր ձեւացնող յօնքերու տակ՝ որոնք կը միանան բաւական ընդարձակ ճակտի մը ներքեւ, մեծ կոպերով գեղեցիկ սեւ աչքեր, որոնց պայծառ ու յորդ նայուածքը երկայն սեւ թարթիչներու մէջէն կը մազուի, թեթեւօրէն արծուունդն քիթ մը, կլոր դէմք մը շատ քիչ մազոտ ու շատ թարմ մորթով, նուրբ շրթունքներ, — կատարեալ տիպար մը աղուոր տղու, կանացի փափուկ գեղեցկութեամբ»²²:

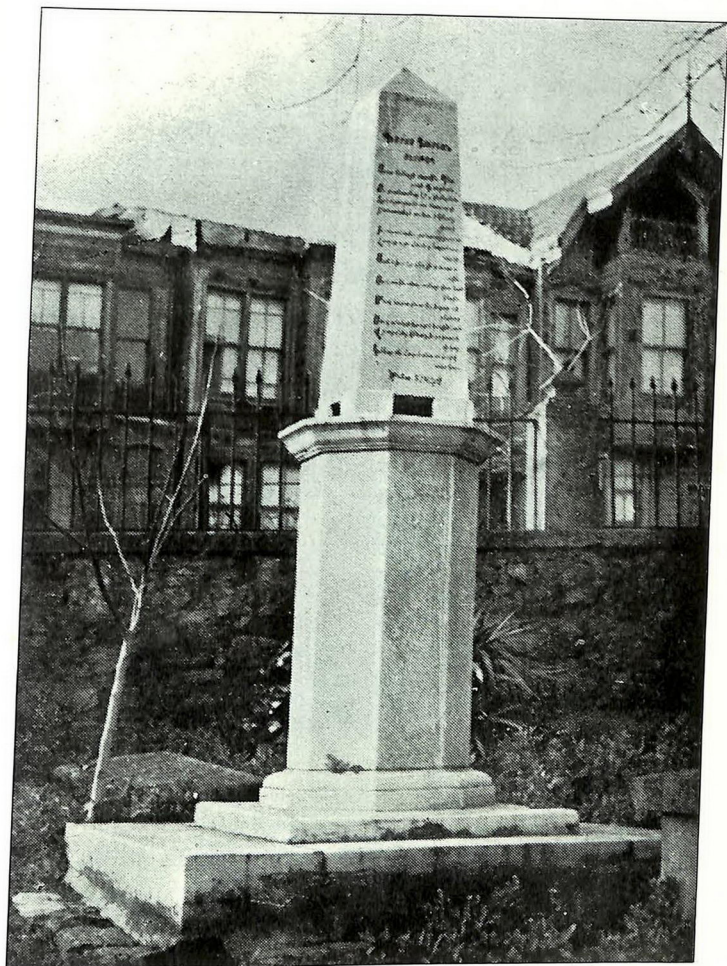
Այդպէս ալ էր գծուածը, մօտաւորապէս, արտաքին քանի մը գիծերու պահպանումով. բայց կը պակսէր թերեւս ոգին, այն հարգատրէն պիտի տար մեզի Դուրեանը:

Այսօր հրապարակի վրայ ելաւ նոր Դուրեան մը, Փրոֆ. Անդրանիկ Ծաղարեանին Դուրեանը: Կէս մը քայքայուած դանկէն վերըս-

20. Հմմտ. «Մասիս», 1892, 29 Օգոստ. Թ. 3966:

21. Հմմտ. «Մասիս», 1893, Յունիս 11, Թ. 3995:

22. Ա. ԶՕՊՆՆԱՆ, «Պետրոս Դուրեան», Թիֆլիս, 1894, էջ 29:

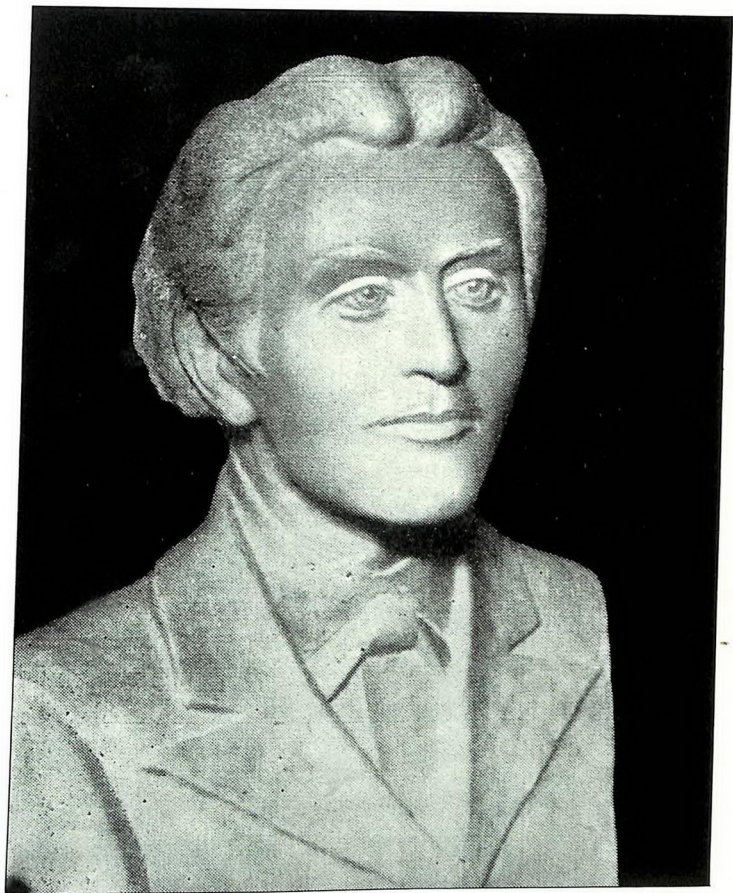
Շիրին Պետրոս 'Դուրեանի' Սկիւտարի ազգային գերեզմանատան մէջ :

Պետրոս Դուրեանի վերականգնուած դիմագիծը
Բարսեղ Էփսէրեանի ջանքերով:

Փրոֆ. Անդրանիկ Ճաղարեանէ ստեղծուած դիմաւանդակը Պետրոս Դուրեանի
(Լոյզմնակի դիտուած), գանկաբանական գիտութեան հիման վրայ:

Փրոֆ. Ա. Ճաղարեանի վերակազմուած նոյն դիմաւանդակը՝ դիտուած հակառէն:

տեղծուած էր, ըստ իրեն, իսկական դիմաքանդակը: Այս հրաշքը տեղի ունեցած է մարդարանական, դանկարանական, փլատոխի անդամաղննական դիտութիւններու լոյսով, նկարչութեան եւ քանդակագործութեան նպաստով:

Պ. Դուրեանի դիմաքանդակի վերականգնումը. ահաւասիկ հարցը ըստ Փրոֆ. ի բացատրութեան: Թերեւս աւելի ուղիղ պիտի ըլլար ըսելը՝ վերստեղծում դիմագծի:

1957ին է որ Պաղլար Պաշըի գերեզմանատունը հանգչող Դուրեանին մարմինը հարկ եղած է փոխադրել նոյն գերեզմանատան աւելի ներքին կողմը, որովհետեւ բանաստեղծին շիրիմը կը գտնուէր ընդարձակուելիք ճամբուն վրայ: Գարեգին Սաչատուրեան Սրբազան Պատրիարքը ներկայ է շիրմին բացման աշխատանքին: Փշրուած գանկը, պահուած պատրիարքարան, 1967ին կ'իյնայ մասնադէտին ձեռքը եւ 1970ին արդէն պատրաստ է վերակառուցումը: Գանկի հիման վրայ՝ դիտութեան քեֆնիք միջոցներով կարելի եղած է այսօր ամբողջական դիմաքանդակը ստեղծել, որ թերեւս աւելի ալ հարազատ է քան կարկըտան եւ դողունի մասերով յերկրուած նկարը Մ. Պարսամեանցի²³:

(Շար 1.)

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

23. ԱԼԲԵՐԴ ՇԱՐՈՒՐԵԱՆ, «Սովետական Արուեստ», 1967, Թ. 8: - Ա. Զ. ՃԱՂԱՐԻՆ, «Պետրոս Դուրեան, դէմքի վերականգնումը», Երեւան, 1971: